
TÁJÉKOZÓDÁS

VARGA TAMÁS

A politikai kultúra fogalma és értelmezései a magyar politikatudományban

A politikai kultúra kutatása a politológiának napjainkban is állandóan művelt területe, értelmezését, elméletét, a politikai rendszerhez való viszonyát illetően ugyanakkor sok a tisztázatlan kérdés. Az ebből adódó bizonytalanság jól érezhető a hazai egyetemi politológia vagy politikaelmélet oktatásában tananyagként felhasznált/felhasználható szintézisekben, a témakör kidolgozatlansága – némelykor egyenesen tematikus mellőzöttsége formájában is. Az, hogy a politikai kultúra a politikai rendszer összetevői közé tartozik, például Bihari Mihály felfogásának részét képezi. Bihari önálló rendszerelemként tünteti fel, bár olyanként, mint ami csak funkcionálisan különíthető el a többitől, mert egyaránt áthatja a politikai szervezeteket, intézményesül a politikai normákban, kifejeződik a politikai nézetekben és vezérli, irányítja a politikai magatartásokat (Bihari–Pokol 1992:96–97). A Bihari–Pokol tankönyv ennek ellenére (vagy éppen ezért?) a politikai kultúra témakörét tematikusan nem tartalmazza. Politikaelmélet-történeti alapművükben – mivel a politológia középszintű elméletei feldolgozását nem tűzték ki célul – a politikai kultúra kérdéseivel Paczolay Péter és Szabó Máté sem foglalkoznak (Paczolay–Szabó 1996:240). Kulcsár Kálmán összegző munkájában ugyanakkor – noha szerinte a politikai kultúra nem része a politikai rendszernek, de mivel a „környezetét” alkotja és a politikai rendszer elemeivel egymást kölcsönösen „kondicionálják” (Kulcsár 1987:324) – „A politikai rendszer és társadalmi környezete” című fejezet külön alfejezetében viszonylag részletesen kifejti álláspontját a politikai kultúra fogalmáról és a magyar politikai kultúra sajátosságairól. Végül Domenico Fisichella Miskolcon „honosított” könyvében „A politikai rendszer és a politikai folyamat” című fejezetben futólag szintén érinti a témakört (Fisichella 1994:95–99). Jelen tanulmánynak az a célja, hogy az oktatás praktikus szempontjaitól indítva, de az elméleti pontosítás igényével

is áttekintse a politikai kultúra „klasszikus” fogalma geneziséét, fogalom és elmélet fejlődését, hazai recepciójának folyamatát és egyúttal rövid kitekintést nyújtson e témakör jelenlegi (a rendszerváltás utáni) helyzetéről a magyar politikatudományi irodalomban.

1. A POLITIKAI KULTÚRA MINT A SZUBJEKTÍV SZEMLELET POLITIKAELEMÉLETE

1. 1. A politikai kultúra (újra)felfedezése

A kifejezés és a hozzá kapcsolódó elmélet az 1950-es évek második felétől terjedt el a politikatudományban az amerikai Gabriel Almond és követői munkássága nyomán. Maga a szó és különösen a politikai kultúrához hasonló fogalom azonban sokkal régebbi keletű. Almondnak egy későbbi, visszatekintő cikke szerint a politikai kultúra kifejezést talán Herder használta először a 18. század végén. Ugyanitt a kultúrtörténetben egészen a Bibliáig ment vissza az elképzelésével rokon teóriák bemutatásában (Almond 1989:1–15). A politikai kultúra elmélete a behaviorizmus térnyerésével kerülhetett be a politológiába, és a poszt-behaviorizmussal eresztett tartós gyökereket, gazdagítva ezzel a politikai viszonyok tudományos igényű megismerési módjait. Az emberi tényező és az emberi viszonylatok a politikai szférában is a folyamatokat, az események kimenetelét, a politikai rendszerek kialakulását, átalakulását és ezek megértését jelentősen befolyásoló momentumok. Ezt a szubjektív területet öleli fel a politikai kultúra, ily módon lett – Lucien Pye szavaiival – „a politikai kultúra a politika rendszerezett szubjektív birodalma” (Kulcsár 1987:323). A politikai rendszer fogalma a politikai kultúra koncepciójával kitágult, a „kemény” intézményi, formalizált oldal mellé csatlakoztatták ezt a „lágy” kulturális, informális összetevőt is. Almond egy 1956-os írásában vetette fel a politikai struktúra (értsd: intézmény – Fisichella 93) és a politikai kultúra megkülönböztetését, és feltételezte, hogy nagyjából azonos struktúrákban eltérő szubjektív faktorok lehetnek. Ezt a hipotézist kutatásaikkal empirikus adatokon igyekeztek verifikálni. A politikai struktúra és kultúra megkülönböztetése szükségessé tette viszonyuk tisztázását. Almondék valóban a kultúra fontosságát hangsúlyozták, szerintük minden politikai rendszer politikai kultúrába „ágyazódik”, bár azokkal a kritikákkal szemben, melyek szerint egyúttal az elsődlegességét is állították volna, Almond tiltakozott, mondván „... teljesen világos, hogy a politikai kultúrát olyan függő, illetve független változóként kezeltük, amely egyrészt magát a struktúrát is létrehozta, ugyanakkor önmaga is a struktúra segítségével jön létre...” (Almond 1989: 36). Politikaelméletében a strukturalista-funkcionalista elemzés szándékai szerint kiegészíti a politikai kultúra elmélete, s ebben érvényesült a „ki hozza a döntéseket és hogyan?” kérdések megválaszolásának lehetősége, ezáltal a politikai folyamatnak nemcsak „számszerűsített” leírására, hanem a politikai rendszer hatalmi struktúrájának és működésének megértésére való törekvése is (Bihari–Pokol: 120–121). Almondnak

láthatóan töretlen meggyőződésévé vált koncepciója első kifejtése óta, továbbá, hogy bármely (nemzet) politikai rendszer(e) megközelítésében hasznos lehetne, ha térképet rajzolhatnánk az adott nemzet politikai kultúrája lényeges vonásaival és egy másikat, amely a struktúrákat és a funkciókat ábrázolná. Az elmélet gyakorlati hasznosságát (egyben részükről a politikai kultúra koncepciója kialakításának magyarázatát) számukra az adja, hogy amint az egyes ember beállítódása befolyásolja a cselekvését, ugyanúgy a nemzetek politikai kultúrája is befolyással van polgáraik és vezetőik magatartására, ezért megismerése lehetőséget adhat jelenlegi és jövőbeli viselkedésük kiszámítására, s ezáltal a politikai folyamat a demokrácia szempontjából biztonságosabban kézben tarthatóvá válik (Almond–Powell 1992/96: 61, valamint az előzőekre Almond–Verba 1963/82: 70–71).

1.2. A politikai kultúra almond–verbai fogalma

A kultúra és ezzel együtt az olyan elméleti fogalmak, mint a szocializáció, kultúra-átviteli folyamatok, kultúrák közötti konfliktus az antropológiából és a szociológiából kerültek a politológia szótárába. Ezeknek az általános társadalmi struktúrákra és folyamatokra alkalmazott fogalmaknak a bevezetésétől – amint például a rendszer esetében is látható – várta az almond iskolá a politikai rendszerek kialakulásának és átalakulásainak a jobb megértését, végső soron a fentebb említett célok megvalósulását. A számos kultúra-értelmezés közül abból a társadalompszichológiai megközelítésből indultak ki, amelyik a kultúrán „az egyéneknek a társadalmi objektumokkal szemben tanúsított pszichológiai orientáció összességét” érti. Az orientáció fogalmán a társadalmi cselekvésre irányultságot, az egyéneknek a társadalmi tényekkel és viszonyokkal kapcsolatos álláspontját, illetve azt a módot értik, ahogyan ezeket szemlélik. A módozatok – Parsons és Shils nyomán – a) kognitív (megismé-
rő); b) affektív (érzelmi, indulati); és c) evaluatív (értékelő) jellegűek lehetnek (Almond–Verba 1963/82:65–66). A fogalom megértéséhez szükséges még az attitűd jelentésének tisztázása is. Az attitűd a társadalompszichológia fő irányvonalának elemzési alapegysége. Jelentése beállítódás, hozzáállás. Az egyén olyan hajlama értendő rajta, amely arra irányul, hogy a dolgokat érzékelje, értelmezze és egy bizonyos dologban a legkülönfélébb módon járjon el (Almond 1980/89:13). A politikai kultúra definíciója ennek megfelelően (az 1963-as Sidney Verbával közösen írt *The Civic Culture...* című alapművükben): „... amikor egy társadalom politikai kultúrájáról beszélünk, a politikai rendszerről úgy szólunk, ahogy azt a társadalom tagjai »belsővé tették« ismereteikben, érzelmeikben és értékeléseikben... Egy nemzet politikai kultúrája népességének a politikai »objektumokkal« kapcsolatos attitűdjei sajátos elosztásából áll.” (Almond–Verba 1963/82:66). A politikai kultúra ezek szerint egyé-
nekben alakul ki, de csoportminőségű attitűdökben megnyilvánuló tudattartalom. Terjedelmét tekintve az egyes személyek politikai kultúráján kívül, a politikai elit, egyes elitcsoportok (pl. kormányzati vagy ellen-

zéki), az egyes politikai pártok, az állami bürokrácia tagjai, az állampolgárok közössége, egy ország, országrész vagy régió lakossága, egy nemzet, egyes generációk stb. politikai kultúrájáról lehet beszélni. Tartalmi szempontból a politikai kultúrát a társadalom tagjaiban kialakult csoportminőségű, kimondottan politikai jellegű objektumokra, úgymint

a) a politikai intézményekre, normákra, eszmékre, értékekre; a politikai státusokra és szerepekre, közte az egyén saját szerepére, helyzetére és politikai lehetőségeire; a politikai rendszer inputjaira és outputjaira vonatkozó tudás, ismeretek, hitek és tévhitek, az irántuk tanúsított figyelem, érdeklődés (kognitív orientáció);

b) az ismeretek alapján az ezekre vonatkozó érzelmek, indulatok (emocionális, affektív orientáció);

c) az eddigiek nyomán kialakult/kialakított politikai vélemények, értékelések, értékítéletek (evaluatív, valutatív orientáció) alkotják.

1.3. A politikai kultúra kutatása, Almond és Verba tipológiája

Almond és Verba mintaértékű kutatásukat az 1950–1960-as évek fordulóján öt országban (USA, Nagy-Britannia, NSZK, Olaszország és Mexikó) végezték el. Egy ország politikai kultúrájának kutatása számukra azt jelenti, hogy a lakosság megfelelően kiválasztott mintájának olyan kérdéseket tesznek fel, amelyek a politikai kultúra fent említett tartalmi elemeinek feltárására vonatkoznak (Almond–Verba 1963/82:67–68). Meggyőződésük szerint az egyén (szubjektum) politikai orientációit felméréses (kérdőíves) módszerrel, kérdésekre adott válaszok alapján szisztematikusan meg lehet ragadni. A válaszok elemzése során a politikai kultúrának különböző típusai írhatók le, ezeket a típusokat nemcsak egyénekhez, hanem csoportokhoz is hozzá lehet rendelni. Ha ugyanazokat a kérdéseket más-más országok szociológiai „mintájának” tesszük fel, akkor nemzeti politikai kultúrák típusjegyei különíthetők el, méghozzá a komparatiztikát lehetővé tevő módon. Almondnak és Verbának voltaképpen ez volt a célja a témában alapműnek számító, 1963-ban kiadott *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* című munkájukban. A mintavétel mindenestre lehetővé tette, hogy az egyes országok politikai kultúrái sajátosságainak feltárásával olyan alapvető kérdésre próbáljanak magyarázatot találni, mint a politikai demokráciák stabilizálódása vagy bukása mennyiben van/volt összefüggésben a (politikai) kulturális viszonyokkal. A kutatás részletezésére e helyütt nincs lehetőség, csak a kialakított tipológiát és az elmélettel összefüggő néhány sajátosságot tudom bemutatni. Előrebocsátom azonban a vizsgálat végeredményét, miszerint a mintavétel időpontjában az Egyesült Államok és Anglia polgárai döntő módon ragaszkodnak a politikai intézményekhez, egyetértenek a politikai hatalom birtokosainak a céljaival és az alkalmazott eszközökkel, aktívak és öntevékenyek; a német polgárok az intézményekre nem különösebben büszkéek, de a kormányaik teljesítményére igen, az ebbe vetett bizalom nagyfokú, emellett a formalizmus és a passzivitás a jellemzőjük; az olasz polgárokat a politikai elidegenedés,

a szociális elszigeteltség, bizonytalanság és a korrupt intézményekből való kiábrándultság jellemzi, visszahúzódnak a családi életbe, és még helyi ügyekben is csak ritkán hajlandók másokkal együttműködni; a mexikóiak ugyan büszkéek forradalmukra és intézményeikre, de azokat nemigen ismerik, teljesítményeikkel elégedetlenek, a szociális és vallási orientációk keverednek bennük, erősek a tradicionális kötődéseik, érzékenyek a karizmatikus vezetők iránt.

Almond és Verba kiindulási pontja szerint a demokrácia mint politikai rendszer kritériuma az, ha a nem elit politikai befolyással rendelkezik az elit felett. Egy csoport vagy egy egyén akkor számít politikailag befolyásosnak, ha a döntéshozatalt a politikai folyamatban való részvételével előnyére képes alakítani. A vizsgálat az állampolgári (politikai) kultúra feltárására ebből az egyetlen, viszont Almondék szerint meghatározó aspektusból történt. Az állampolgári kultúrának a szerzők három alaptípusát különböztették meg: a) a résztvevőit (participant), b) az alattvalóit (subject) és c) a parokiálist vagy provinciálist (parochial). A parokiális politikai kultúrában vagy még nincsenek elkülönült politikai funkciók, így nem is lehetséges az ezekre irányuló orientáció, vagy ha már vannak, e típus polgára akkor is szűk látókörű, az országos politikát nem, vagy alig ismeri, tájékozódása lokális, esetleg a települése határáig terjed. Az alattvalói típus esetében a politikai funkciók már elkülönültek, így a politikai rendszerre irányuló orientációk is differenciáltan jelentkezhetnek. Az állampolgárok zöme a politikai folyamatnak még nem alanya, de már tárgya (a „történet” nélküle zajlik, de már róla is „szól”). Elsődlegesen a politikai rendszer outputjai felé tájékozódnak, főleg azon döntések, szabályozások iránt, amelyek közvetlen hatást gyakorolnak az életükre. Magatartásuk behódoló. A részt vevő típus esetén az állampolgárok többsége a politikai folyamatnak nemcsak tárgya, hanem alanya is. Az input és output folyamatok és struktúrák iránt egyaránt orientálódnak, és – legalábbis potenciálisan – kötelességüknek érzik, hogy részt vegyenek az érdekek artikulálásában és a döntések kialakításában. Ez pluralisztikus kultúra, vagyis a kultúra különbözőségébe és megegyezésébe vetett hiten és kölcsönviszonyon alapul. Jellemzője a stabilitás, a racionalizmus, a politikai célokról és eszközökről alkotott nézetek egysége, az állampolgárok elégedettsége és ragaszkodása ehhez a politikai rendszerhez, aktív részvételük a politikai célok megvalósításában, nagyfokú társadalmi önszervezőkészség és képesség. Ha a tipológiát a vizsgálatuk végeredményével összevetjük, eléggé kézenfekvő, hogy az angolszász kiváltképp a résztvevőire, a német–olasz az alattvalóira, a mexikói a parokiálisra hasonlít a legjobban.

Almondék hangsúlyozottan ideáltípusokról beszélnek, melyek modellek, „tiszta” formában a valóságban nem fordulnak elő, bár valójában mindhárom típusnak nagyjából megfelel valamilyen tényleges, a történelemben valóságosan is létezett/létező politikai struktúra. A tradicionális politikai struktúrának (pl. a törzsi társadalmak, a nagy keleti birodalmak vagy a korai feudális európai államiség) a parokiális; a centralizált, autoritáriusnak (pl. az abszolút monarchia) az alattvalói; a demokratikusnak (pl. az észak-amerikai vagy az angliai politikai demokráciák) a

részt vevő típusú politikai kultúrák felelnek meg a legjobban (Kulcsár 1987:330 és Físchella 96–97). A nemzeti politikai kultúrák ritkábban homogének (pl. az angol politikai kultúra), gyakrabban heterogének (pl. a francia politikai kultúra). Használták a szubkultúra és a szubkulturális jellemzők fogalmát, mint amivel enyhíthetőek a túlzott leegyszerűsítések torzító hatásai. A szubkultúra kifejezést két esetre alkalmazták. Az első az, amikor az állampolgárok teljes egészében elfogadják és támogatják a kialakított politikai struktúrát, de az aktuális input-output folyamatokhoz pártoló vagy elítélő módon viszonyulnak. Megítélésük szerint például Angliában, a régi Brit Nemzetközösségben, az Egyesült Államokban és Skandináviában a 19. század második és a 20. század első felében létrehozott politikai struktúrára vonatkozó orientációk a politikai kultúra homogenitását mutatják. Ezekben az országokban az eltérések csak a politikai vonalvezetésre, a „politikacsinálás” kérdéseire, a politikai vezetők csoportjainak kiválasztására vonatkoznak. Ezek az eltérések képezik a szubkultúrákat, amelyek között szakadékok nincsenek, sőt számos kérdésben még a politikai irányvonalat illetően is széles körű konszenzus alakult ki. Franciaországban ettől eltérően a forradalom óta a szubkultúrák magára a struktúrára – például köztársaság- vagy monarchia-pártiak – vonatkoznak, ami a politikai kultúra heterogenitását eredményezi. A szubkultúra másodsorban a politikai kultúra úgynevezett vegyes eseteit jelenti. A valóságos politikai rendszerekben a politikai kultúrák a három típust tekintve ugyanis összetettek, például még a részvételen alapuló típus legfejlettebb formájában is megtalálhatóak a parokiálisok. Ugyanígy kevert típusként például a kontinentális Nyugat-Európa legtöbb országában a leggyakoribb a résztvevő-alattvalói vegyes típus (Almond–Verba 1963/82:67–71). A vizsgálatokkal mindenesetre szerintük meg lehet állapítani, hogy bármely nemzet politikai kultúrájára dominánsan melyik típus a jellemző, amihez képest a többi eset szubkultúráként fogható fel. Powell-lel írt összehasonlító munkájukban például az 1990-es évek eleje politikai rendszereire a következő politikai kultúra-modelleket állították fel (elképzelt, illusztratív „modell” %-ok):

- modern ipari demokráciák – részt vevők 60% – alattvalók 30% – parokiálisok 10%;
- iparosodott autoritárius rendszerek (pl. a volt Szovjetunió) – részt vevők 8% – alattvalók 84% – parokiálisok 8%;
- átmeneti autoritárius rendszerek (pl. Chile vagy Tajvan) – részt vevők 10% – alattvalók 60% – parokiálisok 30%;
- preindusztriális demokratikus rendszerek (pl. India) – részt vevők 6% – alattvalók 34% – parokiálisok 60% (Almond–Powell 1992/96:63).

Ezen a ponton egy megjegyzés erejéig vissza kell kanyarodnom az 1.1. rész végéhez, ahol a politikai kultúra elmélete almondi alkalmazásában rejlő praktikus szempontról volt szó. A kontinentális európai politikai demokráciák egy része két világháború közötti megingása és összeomlása okainak keresése, a demokratikus politikai rendszerek kialakításának, stabilizálásának és védelmének a kérdései a „polgári kultúra” elmélete kidolgozóit is programszerűen foglalkoztatták. A hármas tipológiával a szerzők az 1960-as évek elején tudatosan proponálták a politikai kultúra

angol-amerikai „rész vevő” ideáltípusát, mint a politikai demokrácia stabilizátorát. Erre Almond így emlékezett vissza: „... A polgári kultúra vizsgálata... a felvilágosodásból és a liberális politikai elméletekből kialakította a demokratikus polgárság »racionális-aktivista« modelljét, a sikeres demokráciának azt a modelljét, amely megköveteli, hogy minden polgárt aktívan bevonjanak a politikába, részvételük párosuljon informáltsággal, elemzőképességgel és ésszerűséggel... Csak ha az emberek érzéseiben egyesül a passzivitás megszűnése a bizalommal, a tekintélynek és a szakértelemnek való engedelmességgel, akkor lehetséges életképes és stabil demokrácia...” (Almond 1989:16). Almond álláspontja a politikai kultúra jelzett eredeti programja vonatkozásában később is változatlanul bizonyult, ami érzékeltethető 1992-ben írott munkájuknak a fent említett szovjet kultúra-modell bemutatásakor leírt alábbi megjegyzésével is: „... Ha egy ilyen társadalom elhatározza magát a demokratizációra, akkor sok, kizárólag alattvalóként élő állampolgárnak meg kell tanulnia résztvevővé lenni...” (Almond–Powell 1992/96: 64).

1.4. Továbbfejlesztés és kritikák

A „szubjektív aspektus” elmélete a tényleges komparatív rendszerelemzés során csiszolódtott tovább. A politikai kultúra alapvető tartalmát már az idézett 1992-es összehasonlító munka elődeiben (1966 és 1978) az Almond-féle politikai rendszer-funkcióknak megfelelően differenciáltabban, az úgynevezett „rendszer”, „folyamat” és „irányelv” (az 1992-es munkájukban „döntési”) kultúrákban látják. Egy nemzet rendszerkultúrája a nemzeti közösséghez (nemzeti identitás) és a fennálló intézmények és hatóságok törvényességéhez való viszonyt és az ezekkel összefüggő magatartásformákat jelenti. A politikai kultúrának ezek az elemei a politikai rendszer legitimitásának az alapjai, illetve a politikai rendszer hatékonyságának és stabilitásának a mutatói. A politikai kultúrák Almond és Powell szerint a legitim politikai és kormányzati berendezkedést és kormányzati politikát illetően konszenzusos vagy konfliktusos típusúak lehetnek. Akkor konszenzusos típusú a politikai kultúra, ha az állampolgárok általában egyetértenek a megoldásra váró főbb problémákban és a megoldásuk lehetőségeiben, a döntési módokban, ha pedig ezekben a kérdésekben élesen megoszlanak, akkor konfliktusos. A politikai szubkultúrák a konfliktusos típus esetében különülnek el, amikor alapvető ideológiai vagy politikai kérdésekben (pl. államhatárok, a politikai rendszer jellege) éles törésvonalak húzódnak meg az egyes állampolgári csoportok között. A nemzet folyamat-kultúráján az egyénnek a politikai hatalomhoz való viszonya (ez lehet parokiális, alattvalói, résztvevői), valamint a más politikai tényezőkhöz való viszonya és magatartásformái (amit jellemezhet bizalom, együttes hozzáértés vagy ellenségeskedés) értendők. Ezek alapvetően a politikai rendszer jellegével (diktatórikus, demokratikus) összefüggő politikai kultúra-elemek. Az irányelv- vagy a döntési kultúra a politikai folyamat eredményeivel kapcsolatos preferenciákat, illetve az olyan értékek rangsorolását jelenti, mint a

jólét, biztonság, szabadság, egyenlőség vagy a procedurális igazságosság. Ezek a politikai kultúra-elemek a politikai rendszerek modell-variánsaival, strukturális változataival (pl. westminsteri vagy konszenzusos) vannak elsődlegesen összefüggésben (Almond 1989:34–35; Almond–Powell 1996:61–66).

Úgy tűnik, hogy a politikai kultúra fogalma az 1990-es évekre az empirikus kutatások hatására a politikai magatartás irányába tolódott el. A politikai kultúra „feltérképezésének” módja Almondék esetében elsődlegesen mindig is a politikai magatartás (a részvétel) feltárását, a „mit tett?”, vagy „mit tett volna?” típusú kérdésekre adott válaszok tanulmányozását jelentette (ez jobban, az „attitűd” kevésbé mérhető, de általa mutatható ki). 1992-es munkájuk definíciójában a politikai kultúra „a politikai magatartásformák, értékek, benyomások, a releváns információk és a politikai készségek meghatározott elosztásából jön létre” (Almond–Powell 1996:61). Itt már nem rendszer-, folyamat- és irányelvkultúrákról, hanem a rendszerrel, folyamattal és a döntéssel kapcsolatos állampolgári magatartásról beszélnek. A politikai kultúra ezek szerint magába foglalná a politikai magatartást, illetve fogalma kibővülne a politikai magatartással. Ez a fejlemény a politikatudomány egyes képviselőinek elképzeléseivel egybeesik (részben pl. a politikai kultúra elméletével legbehatóbban foglalkozó magyar politológusokéival – Kulcsár Kálmán, Gombár Csaba – is), mások erőteljesen kifogásolják. Gombár Csaba, latolgatva a politikai kultúra definícióit (Verbának egy 1965-ös, illetve Pye-nak egy 1961-es megfogalmazásáról van szó, amelyek tartalmilag megegyeznek a fentebb bemutatott 1963-as almond–verbaival), egyetértőleg említi Pye-t, aki szerint a politikai kultúra „nem akkurátus fogalom”, hallatlan előnye viszont, hogy a makropolitikai elemzésekbe átmenteni törekszik a behaviorizmus eredményeként kialakult lélektani érzékenységet. Gombár rámutatott a definíciónak a kollektív attitűd (politikai kultúra) és az aktuális politikai állásfoglalás (politikai magatartás) viszonya megoldatlan problémájából adódó bizonytalanságára. Kifejtette, hogy az attitűd maga soha nem aktuális viselkedés, hanem csak a viselkedés előfeltétele, amiből következően egy attitűd több gyakorlati állásfoglalást is eredményezhet, aminthogy egy aktuális viselkedés többféle attitűdből is eredhet. Véleménye szerint „... a politikai kultúra kérdésfelvetése... jóval több, mint a lelki szféra megvilágításának igénye. Valójában a viselkedés, a konkrét politikai állásfoglalások érdekelnék bennünket, amelyeket... ismereteink szerint a kollektív attitűdök kormányoznak” (Gombár 1982:621–622). (Jelezzük, hogy a politikai kultúra fogalmának körét ugyanakkor az attitűdön túl a tényleges politikai cselekvésre, viselkedésre saját definíciójában mégsem terjesztette ki. Gombár 1983:200–202.)

Kulcsár Kálmán szintén felveti, hogy az attitűd és a magatartás, noha összetartoznak, nem fedik le egymást. A manifeszt magatartást (cselekvést vagy nem cselekvést) nemcsak a tudati, érzelmi és értékelő komponensekből összetevődő beállítódás-hozzáállás határozhatja meg, hanem például más személyiségi összetevők, vagy pillanatnyi benyomáson alapuló elhatározások is. Ugyanígy az attitűd aligha azonosítható csak a

magatartással, noha rendszerint a manifesztáció a beállítódásnak megfelelően alakul, azaz az attitűd „csak potenciális viselkedés”. Kulcsár szerint az emberi magatartás ténylegesen megnyilvánuló jelenségeit indokolt beiktatni a politikai kultúra fogalmába (Kulcsár 1987:323–324). A kulcsári politikai kultúra-felfogás mindazonáltal – megítélésem szerint – koncepcionálisan eltér az almonditól, ami a továbbiakban majd részletesebb kifejtést igényel.

Ismeretes a politikai kultúra hazai szakirodalmában olyan vélemény is, amely elméletileg elveti a politikai magatartásminták tematizálását a politikai kultúra elemzésében, gyakorlatilag viszont a térségünkben eddig jórészt hiányzó empirikus politikai magatartáskutatás fellendülésétől várja az itteni politikai kultúrák sajátosságainak a feltárását (Gyurgyák 1991:53). Gyurgyák János e tárgyban egyetértéssel idézi Archie Brown álláspontját, aki azért ellenzi a politikai kultúra további bővítését a politikai magatartás irányába, mert enélkül is túl „széles” és nehezen használható az úgynevezett szubjektív fogalom. Megjegyzem, hogy ebben a kérdésben a magam részéről ezzel a felfogással értek teljes mértékig egyet, azaz a politikai kultúra és a politikai magatartás tematikus megkülönböztetésével, és ily módon történő politikaelméleti tárgyalásával a politikai rendszer elemei körében. Hangsúlyoznám ugyanakkor a politikai kultúrák feltárására, megismerésére irányuló, az almond-verbai mintából kiinduló empirikus politikai attitűd-, részvétel- és magatartáskutatás fontosságát is. Úgy tűnik, hogy e módszer valóban eredményesnek bizonyult a politikai kultúra állapotának és sajátosságainak kimutatására, amint ezt a hazai politikatudománynak a Gyurgyák felvetésétől eltelt idő alatt felhalmozott eredményei is bizonyíthatják. (A teljesség igénye nélkül lásd pl. Angelusz–Tardos 1991; Bruszt–Simon 1990, 1991, 1992, 1994; Gazsó–Stumpf 1995, 1996; Gerentsér–Tóth 1996; Lengyel–Tóth 1993; Róbert 1994; Simon 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1996; Stumpf 1994; Szabó 1993a, 1993b, 1996; Utasi 1994)

Brown azok közé a politológusok közé tartozik, akik kutatásaik során a szovjet típusú diktatúrák politikai kultúrája vizsgálata felé fordultak. A szokványos, túlságosan is általánosító megközelítésektől eltérően – melyek szerint az almondi „alattvalói típus kifejezetten erre az országcsoporthoz van kitalálva” (Ágh 1992:16–17), ami persze általánosságban valóban helytálló észrevétel – hét „kommunista ország” (Szovjetunió, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Kína, Kuba) politikai kultúráját differenciáltabban kísérlete meg jellemezni – emigránsokkal, kiutazókkal készített vizsgálatok, statisztikai felmérések alapján. Brown (1977) konklúziója az volt, hogy azokban az országokban, ahol a „prekommunista” időszakban már volt politikai pluralizmus („egymással vetélkedő eszmék és érdekek”) – Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia –, a tudat átalakítására tett óriási hatósági erőfeszítések ellenére a lakosság körében erőteljesen él a politikai szabadság összekapcsolása a nagyobb társadalmi igazságossággal és hatékonysággal. Almond számára Brown kutatási eredménye egyébként érv volt a politikai kultúra marandóságára, határolt plaszticitására, tehát amellett, hogy „nem a politikai kultúra az örökös változó”, azaz a struktúrához ké-

pest mégiscsak a meghatározó eleme volna a politikai rendszernek (Almond 1989:32).

A volt szocialista országok politikai kultúrájával Almond is foglalkozott, így például az 1990-es évek elején írt tanulmányában maga is sokat tett a korábbi egyoldalú megközelítések árnyalása érdekében. Ez megmutatkozik a hivatalos, a megtúrt és az „empirikus vizsgálatokkal feltárható mélystruktúrák” szintjei megkülönböztetésében, vagy a blokkon belüli országcsoportok felállításában is. Almond megkülönböztető szempontja itt az, hogy az egyes országok lakossága hogyan viszonyult a kommunizmus okozta változásokhoz. Különválasztotta a Szovjetuniót, mint amely a változásokat elindította, az új elitet belülről kitermelte, Kínát, Kubát, Vietnámot, Jugoszláviát, mint ahol a szocializmusra való áttérés belső okokból indult meg és játszódott le, és Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot és az NDK-t, mint olyan országokat, amelyekre a változásokat csak ráerőltették, s ezek a különbségek a politikai kultúrák különbségeiben is szükségszerűen megmutatkoznak (Ágh 1992:17). Az érdeklődése most is nyilvánvalóan a politikai kultúra eredeti felvetésétől érvényes praktikumot hordozza: milyenek a rendszerváltás, a demokratikus átmenet sikerének esélyei, az adott politikai kultúra mennyiben gátolja vagy mozdítja elő a demokratikus intézményi változásokat, a demokrácia stabilizálását, mennyire hasonlítanak az egyes országok politikai kultúrái arra a bizonyos demokratikus (részt vevő típusú) politikai kultúra-mintára.

Ágh Attila kritikai észrevétele szerint a politikai kultúra „szubjektív elmélete” nagyjából a nyolcvanas évekig, de különösen az 1960-as években még sok egyoldalúságot tartalmazott (Ágh 1986:161–162). Például a politikai kultúra jelentősége megítélésében, miszerint az sokkal inkább meghatározza az (intézményes) politikai rendszert, azaz a „struktúrát”, mintsem meghatározódnék általa, amiből a politikai kultúrának a politikai szocializációval történő lényegében változatlan újratermelődéséről szóló téves elképzelésük keletkezett (ez a „változatlan újratermelődés” egyébként – Ágh Attila szerint – „kedvenc vizsgálati területükön, az angolszász országokban” csakugyan megvalósul, s ezt általánosították tévesen), vagy Ágh említi a kultúra finomszerkezete, a szubkultúrák, a társadalmi csoportdinamikák, a külső determinánsok okozta változások iránti érzékenység hiányát felróvó kritikákat is. Ágh rámutatott arra, hogy a politikai kultúra „szabadon futását a történelemben” (értsd: a meghatározó szerepét) a német politikai kultúra 1960-as, 1970-es években bekövetkezett jelentős átalakulásának és a „kommunista országok” politikai kultúrájának vizsgálatai cáfolták meg. A fent említett almondi korrekciók elismerése ellenére továbbra is kifogásolta, hogy térségünk politikai kultúrájának nyugati elemzői „nem igazán jutottak el odáig, hogy az érintett országokban – főleg Magyarországon és Lengyelországban – kiértelt óriási empirikus és elméleti anyagot számításba vegyék” (Ágh 1992:16–18).

Hozzáteesszük, hogy a korrekció Almondék részéről a német politikai kultúra változásainak felismerésére is vonatkozott (lásd erre Almond–Powell 1996 „A politikai reszocializáció Németországban” című

a politikai rendszer környezete fontos részének – elemei az „elvi-elméleti, egyéni és szociálpszichológiai összetevők”, valamint „a külső tevékenységi elemei és ennek tárgyiasult eredményei”, amelyek „ugyan sokszor nehezen vagy alig választhatók el a politikai rendszer elemeitől, de ezek az elemek mégis külön-külön is értelmezhetők a kétféle fogalom összetevőiként”. A politikai kultúra és a politikai rendszer is kölcsönösen alakítják egymást (Kulcsár 1987:324). Ez az elképzelés tehát elméletileg elkülöníti a politikai kultúrát és a politikai rendszert, gyakorlatilag azonban nem, illetve „nehezen vagy alig”, úgyszólván egyiket a másikkal azonosítja.

Nézzük ezután, hogy Kulcsár a fentebbi elméleti alapokról kiindulva miként irányítja bírálatait mindenekelőtt a tipologizálással „kísérletező” politikai kultúra-felfogások szubjektívizmusára. A már megismert Almond-verbai tipológián kívül megemlít néhány bírálni való egyéb felosztást is az 1960-as évekből. Így Ecksteinét, aki a társadalmi integráció milyensége alapján megkülönböztet: a) konszenzuson alapuló (pl. a „szervesen” fejlődő angol); b) mechanikusan integrált (pl. a „telepes társadalmú” amerikai); c) közösségi rendszerrel jellemezhető (pl. a „sajátos szolidaritású” norvég) politikai kultúrákat. Szintén ismerteti Lehbruch osztályozását, akinek a fő szempontja, hogy a politikai kultúra típusait az adott társadalom jellegzetes konfliktuskezelési módjaira vezeti vissza, amelynek a fajtái lehetnek: a) versénymodell (a konfliktuskezelés többségi döntéssel történik); b) arányosítási modell (a konfliktusok egyeztetéses megoldása) és c) a hierarchikus-bürokratikus modell (autoriter döntési módok). Kulcsár határozott véleménye, hogy ezek a tipológiák – mint minden tipizálás – szubjektívek, „és pedig annak megfelelően, hogy alkotói milyen ismérvet tekintenek elsősorban fontosnak. Almond és Verba ilyennek tekinti a részvétel fogalmát... Ennek az elemnek a túlhangsúlyozott kezelése a mai problémák visszavetítésének tűnik, s ennyiben a típusalkotás helyessége is megkérdőjelezhető... Valamennyi (ti. tipizálási kísérlet – *V. T.*) egyetlen, ám alapvetően jellemzőnek tartott vonást emel ki, és erre építi típusait. A valóságban azonban a politikai rendszer összetevői (sic!) jóval sokrétűbbek, s egyetlen ismérvre alapozva aligha tipizálhatók. Így, ha ezek a kísérletek adott esetben instruktívak is lehetnek, végül is nem fogadhatóak el”. Azokat az elemzéseket tartja eredményesebbeknek, amelyek egy adott politikai kultúra sajátosságait próbálják feltárni, és az így kiderült jellemzők alapján megkülönböztetni más létező politikai kultúráktól. Erre példaként L. Pye-nak az ázsiai politikai kultúráról írt könyvét említi, melynek „eredményei... olyan vonásokat jeleznek, amelyek az ázsiai tradicionális politikai kultúrára feltehetően úgy igazak, hogy napjaink ázsiai társadalmában is jelentős hatásuk van”. Azért jó Pye munkája, mert tárgyát endogén módon közelítette meg (Kulcsár 1987:330–334).

A magyar politikai kultúrához a történeti hagyományok oldaláról közelítő egyik 1990-es előadásában a történész Lackó Miklós fogalomértelmezési kérdésekbe is bocsátkozott. Mivel fejtegetésében jórészt a kulcsári felfogást követi és terminológiáit alkalmazza, ezért e helyütt nem érdektelen ezt is felidézni. Lackó szerint a politikai kultúrát kétfélekép-

pen lehet értelmezni. Az egyik a „normatív jellegű” értelmezés. Ezzel Lackó nem tud azonosulni. Fő kifogásaként a szubjektivizmust említi meg, mert mint minden közelítés, amely értékválasztásra épül, ez az elmélet is szubjektivitást eredményez. Emiatt a politikai kultúrának voltaképpen leszűkített felfogásáról van szó, amely arra kíváncsi, hogy megvannak-e vagy nincsenek bizonyos értékek, mennyire tudatosan politizál, mennyire adekvátan tudja kifejezni politikai érdekeit, mennyire alkalmazkodó bizonyos játékszabályokhoz, azaz mennyire kulturált egy nép politikai szempontból. Ezzel „felhívhatja” a politikai kultúra jelentését: a kulturált politikai magatartást józansággal, óvatos mértéktartással azonosíthatják, sőt egyfajta szalonviselkedésnek foghatják fel. Maga a „leíró jellegűnek” nevezett másik értelmezést használhatóbbnak tartja. E szerint a felfogás szerint a politikai kultúra a „szociokultúra széles tartományának” része, egy-egy nép vagy ország történetileg kialakult politikai intézményrendszerét s a politikai magatartás ezzel összefüggő jellegzetességeit foglalja magába. Bár ez a felfogás „sem akar mentesülni bizonyos értékeknek – elsősorban a demokrácia létének vagy hiányának – tételezésétől, de a hangsúlyt a politikai mentalitás leírására, e mentalitás történetileg kialakult sajátosságaira helyezi”. Emiatt nem normatív. A tudatos elemek mellett, azokkal egyenrangúként kezelve, a nem tudatos, előítéletes, a szokásokon alapuló és csak lassan változó politikai gondolkodást és magatartást is magába foglalja. Mivel nagyobb embersoporkot politikai viselkedésével foglalkozik, olyan magatartásformákat és típusokat is fölvezol, amelyek már-már a népkarakterológia vagy a nemzetkarakterológia „sokszor nagyon is ingoványos tartományába tartoznak” (Lackó 1991:42). Lackónak nincsenek konkrét, névre szóló irodalmi példái a két fogalomértelmezésre, ezért (a szerzőtől eltérően) nem bízom az azonosítást kizárólag az olvasó ismereteire, hanem azt befolyásolnám saját tippemmel: a „normatív” nagy valószínűséggel az almond-verbai értelmezés „lesz”, a „leíró jellegű” pedig az, amit a jelen alfejezet címében a politikai kultúra történetiség aspektusából megszületett elméletének aposztrofáltam.

Visszatérve Kulcsárra, az ő alapvető dilemmája voltaképpen az volt, hogy „a különböző politikai kultúrák és szubkultúrák... mennyiben tartalmaznak olyan minőségi elemeket, amelyek alkalmasak lennének a politikai (szub)kultúrák közötti értékelő, netán »hierarchikus« rend kialakítását eredményező megállapításokra. Tehát... lehet-e úgy különbséget tenni az egyes politikai kultúrák között, hogy azok egyike mintegy »mérőeszközül« szolgálva minősítse a többit is?” (Kulcsár 1987:329). Válaszát elvi jelentősége miatt érdemes teljességében felidézni: „hierarchizálhatók-e a politikai kultúrák? Ha a társadalmak hierarchizálhatók, akkor az is megállapítható, hogy egyik fejlettebb lehet a másiknál. A társadalmak azonban igazán csak akkor lennének hierarchizálhatók, ha elfogadnánk az unilineáris fejlődés koncepcióját, vagyis azt, hogy minden társadalomnak ugyanazt az utat kell végigjárnia. Ebben az esetben elfogadjuk azt is, hogy egy-egy társadalom ennek a fejlődésnek az alacsonyabb vagy magasabb fokán lehet, s a fejlődés alacsonyabb szintjén lévők utolérlik, vagy legalábbis nyomon követik a legfel-

sőbb szinten lévőket. A történelem tanulságai azonban nem tűrik ezt az egyszerű felfogást, hiszen még a mai viszonyok között is a társadalom és a kultúra különböző összetevői különböző fejlettségi szintet mutatnak ugyanabban a társadalomban. Technológiai és gazdasági szempontú fejlettségi különbségek pl. nem involválják szükségképpen ugyanezt a kultúra más szféráiban, az élet minőségének különböző összetevőiben stb. A politikai kultúrák hierarchikus szemléletét az említett fejlődési szintek hierarchiáján túl az alapozhatná meg, ha társadalmi összefüggésektől függetlenül, tehát absztrakt módon állíthatnánk, hogy egyik fejlettebb, mint a másik. Azt hiszem azonban, hogy ez lehetetlen” (Kulcsár 1987:335).

Kulcsár – miként ezt Nixdorffnál is láthattuk – voltaképpen az etnocentrizmust látja meghúzódnai az almondi felfogás mögött. E jelenség lényegével kapcsolatos álláspontját írásának az a részlete adja vissza a leghívebben, ahol Pye-nak az ázsiai kultúra fogalmáról és összetevőiről kialakított koncepcióját a következőképpen értékeli: „...érheti-e az etnocentrizmus vádja? Azaz, kialakításakor működött-e mérőeszközként a nyugati, jelesül az amerikai politikai kultúra? A probléma aligha kerülhető meg, hiszen Pye maga állítja szembe a kettőt, sőt – a politikai modernizációval kapcsolatos megjegyzéséből úgy tűnik –, a fejlődés útját is a hatalom nyugati felfogásának (Lasswell hatalomfelfogásáról van szó – V. T.) legalábbis elfogadásában látja. Összességében mégsem etnocentrikus ez a felfogás, mert Pye sem valamiféle »torzulásnak« tekint az ázsiai politikai kultúrát, hanem társadalmi – ideológiai összetevők következményének, amelyek egy, a nyugati fejlődéstől eltérő történeti út sajátosságaiából adódnak”. „Mindebből nem következik azonban »a minden létező racionalitása« (nem szólva arról, hogy a racionalitás tartalma is változik), legfeljebb megmagyarázhatósága. Nem következik ebből az sem, hogy a politikai kultúra nem torzulhat el. Az »eltorzulás« azonban nem valamelyik politikai kultúra mérőeszközként való elfogadásával állapítható meg, hanem egy adott politikai kultúra saját fejlődésének folyamatában, és a szóban forgó társadalom adott fejlettségi szintjéhez képest” (Kulcsár 1987:334, 335). Tudni való, hogy az „etnocentrizmus” Kulcsár Kálmán értelmezésében a fejlődő országok egyes gondolkodótól származó kifejezés a nyugati vagy európai politikai gondolkodás azon gyakorlatára, hogy a történetileg az európai fejlődés által produkált szituációk megoldásából fakadó ismeretekből származó politikai eszméket és intézményeket használják értékmérőnek másfajta társadalmi fejlődés által kialakított értékekkel szemben. Kulcsár az „etnocentrikus” megközelítés problémáját „távolról sem egyszerűnek” tartja. Egyrészt mert „az »európai« típusú fejlődésen kívül eső társadalmakban kialakult helyzetek összetevőiből és politikai megoldásukból fakadó tanulságok, nemkülönben sajátos politikai eszmekörük tanulmányozása jelentősen gazdagíthatja, egyes elemeiben akár tovább is fejlesztheti a politikatudományt”, másfelől „a fejlődő országok kutatói... a nyugati tudósok által feltárt... negatív jelenségeket is esetenként a nyugati tudós etnocentrizmusának számlájára írják” (Kulcsár 1982:396, 442).

2.2. A történetiség szempontja. A korrigált definíció

A Kulcsár Kálmán megfogalmazta kritika lényeges állítása, hogy a „politikai szubjektumnak” nincs „történeti feltételezettsége” (Kulcsár 1987:323), a nyugati irodalomban gyakran azt látni, hogy a „történeti nézőpontot” valamiféle leegyszerűsített, csak a ma jelenségeit körvonalazni kívánó „pszeudoszociológiaival” helyettesítik, amelyek mellőzik „a történeti gyökerek feltárását, a történeti jelenségek, folyamatok hatásainak vizsgálatát” (Kulcsár 1985:76.). Nézzük közelebbről ezeket az állításokat. Ha magának Almondnak az álláspontját vesszük, először, azt látjuk, hogy ő visszatekintve az 1963-as kutatásukra, saját munkásságát a történetiség vonatkozásában éppen ellenkezőleg látja: „A tanulmányban az egyes országokra jellemző kulturális típusok kialakulását azzal magyaráztuk – írta –, hogy milyen a kapcsolatuk az adott történelmi gyakorlattal, így utaltunk a brit reform-törvényekre, a brit intézmények amerikai örökségére, a mexikói forradalomra, a náciizmusra, és arra, hogy Németország elvesztette a második világháborút” (Almond 1989:29, 36). A politikai szubjektum történeti feltételezettségének hiányát illetően Almond szintén szolgál cáfolattal. Ugyanebben az írásában szükségesnek látta például nyomatékosítani az 1963-as kutatásnak azt a konklúzióját, hogy bizonyos politikai tárgyak megítélésében a magasan képzett vizsgálati alanyok válaszai mind az öt országban sokkal jobban hasonlítottak egymásra, mint saját országuk alacsonyabban képzett polgárainak álláspontjaira. Ilyenek voltak a kormányzási szakértelem és aktivitás megítélései. Más területeken (az állampolgári, államvezetési kötelezettségek, a demokratikus értékek iránti vonzódás, a politikai hit és elvhűség), „az adott nemzeti történelmi gyakorlat (az én kiemelésem – V. T.) olyan speciális típusokat alakított ki, amelyekben viszonylag kis jelentőséggel bírt az egyének végzettsége, képzettsége” (Almond 1989:24, 30).

A hazai politológusok közül többen a politikai kultúra almondi elméletét egyáltalán nem, esetleg nem így tartják „történelmietlennek”. Ágh Attila egyenesen arról ír, hogy „a történelmi szemlélet... a politikatudomány átfogó, Almond-féle feldolgozása szinte kötelezővé teszi” (Ágh 15). Gombár Csaba a politikai kultúra meginduló vizsgálatait (szerinte ez közvetlenül a második világháború utáni évekre tehető Fromm és Adorno munkásságával, annak ellenére, hogy maga a terminus csak az ismert almondi fellépés nyomán terjedt el) azért tartja érdekesnek, mert „ugyancsak a lélektani ismeretekre támaszkodva haladja meg, és szélesíti ki a politikai viselkedésen túl a politikai magatartást és annak *történeti megalapozottságát* (az én kiemelésem – V. T.)” (Gombár 1984:240). A „történetiség” szempontja megítélésem szerint is megtalálható Almond és az almondi iskola munkásságában. Főként a komparatív elemzéseikben – feltehetően a kritikák hatására is – e szempont növekvő mértékben érvényesülni látszik. Ha tanulmányozzuk például a már sokszor hivatkozott 1992-es kiadású Almond–Powell összehasonlító munkát (általános részének Almondék társszerzői, de egyben – lévén tanulmánykötet – a könyv szerkesztői is), akkor az országtanulmányok mindegyikében találunk „A tör-

ténelem kényszere”, „A történelmi örökség” vagy „A történelmi perspektíva” stb. című alfejezeteket, ami igazán nem lehet véletlen. Ezekben a szerzők nagyjából a Kulcsár hiányolta módon adják meg a történelmi dimenzionáltságát az adott országok mai politikai rendszerelemei, köztük az egyik tanulmányból sem hiányzó politikai kultúra vizsgálatának is. Mi lehet mégis a probléma, mennyiben nincs megfelelés mégsem (megítélésem szerint sem!) e vonatkozásban az álláspontok – és a politikai kultúra-koncepciók – között? Úgy gondolom – s ez a mi (kelet-közép) európai szemszögünkéből bizonyára jobban látható –, hogy tartalmilag a pillanatnyi, az éppen most, aktuálisan mérhető politikai kultúrát meghatározó szocializációs hatásokban a „történetiség”, a szocializáció „történelmi perspektívája” az európai, különösen a kontinentális szocializációs gyakorlatban sokkal inkább jelen volt és van, mint az amerikaiban. Valószínűleg emiatt a „történetiség” az amerikai teoretikus felfogásban kevésbé nyomatékosított, sőt nem formalizált, taxatív magából a fogalom almond-verbai definíciójából teljességgel hiányzik is, ami tudományosan nem helytálló. A politikai kultúra általános fogalmának az almondi-verbai felfogása kizárólag a történetiség szempontjával kiegészítve fogadható el, hiszen úgy vélem, nem kell különösebb belátóképesség annak elismeréséhez, hogy magának ennek a szocializációs különbségnek az okai is történelmi, az amerikai és európai társadalmi és állami (politikai) fejlődés történelmileg eltérő, sajátos útjában találhatók meg.

Ezt a korrekciót végezte el Gombár Csaba, amikor politikai kultúra-definíciójában átvette az almond-verbai klasszikus fogalmat, amit kijavított a történetiség szempontjának a definícióba foglalásával. Meghatározásában „a politikai kultúra a csoportminőségű politikai beállítottságok, a *történetileg kialakult és megalapozott* (kondicionált) reakciókészségek foglalata, amely az intézmények általános emberi előzetese, kísérője és következménye. A valamilyen szervezeti keretek között folyó és a tudatosság valamilyen fokán levő politikai tevékenység mindig sokszínű érzelmi beágyazottsággal rendelkezik, és ennek *tapasztalhatólag is* ismeretes a csoportminőségű *karakterisztikája*. Mindazok a történetileg alapozott és csoportminőségűen egymástól eltérő reakciókészségek, amelyek nemzetenként, kultúrkörökként, társadalmi osztályokként, rétegenként és politikai tömörülésekként változó beállítottságokként jelentkeznek, képezik a politikai kultúra tárgyát. A politikai félelmek, indulatok, tömegszenvédélyek és politikai észjárások pedig mindig a politikai értékek vonatkozásában és vonzásában merülnek fel. A politikai kultúra az úgynevezett politikai tudat, azaz az emberi tudattartalom politikailag kiemelt jelentőségű részeinek körébe tartozik... *Az átélt politikai élmények történelmi tapasztalattá rögzülve* a különböző embercsoportokra markánsan jellemző politikai kultúrát alakítanak ki, amely elemző szempontból megismerő, érzelmi, értékelő magatartásmintákat hordozó beállítottsági (azaz kognitív, emotív, axiognómiai és attitűdinális) szövedéket alkot, és amely sajátos jelzőrendszerként is működik a szimbólumok, jelszavak, ünnepek és a mindig jellemzően alkalmazott politikai szóhasználat formájában. Az ekként felfogott politikai kultúra tehát nem a politikai isko-

lázottság szűken vett kérdése, és nem a politikai elemző- és ítélőkészség elméleti színvonalára vonatkozik, hanem az általános szocializáció csatornáin többnyire öntudatlanul felszívott, elsajátított *attitűdöket és értékszerkezeteket* jelent, amely a *szociális karakter mélységében hat, és amelynek sajátos hagyományozó és fenntartó mechanizmusai vannak a nevelés és nevelődés általános körülményei között*” (Gombár 1983:200–201) az én kiemeléseim – *V. T.*). Kulcsár Kálmán számára „ez a meghatározás lényegében elfogadható”, csak a történetiség elemét tartja szükségesnek erősíteni. „Hangsúlyozandó ugyanis, hogy mindezek az orientációk... a politikai rendszer egyes elemeit realizáló cselekvésmódok túlnyomórészt hosszabb, történeti méretű fejlődés eredményei. A politikai kultúra mint *történelmi örökség* (az én kiemelésem – *V. T.*) tehát az egyén szempontjából sem egyszerűen »tanult« jelenség, hanem a történetileg felgyűlt tapasztalatok társadalmi és egyéni feldolgozásából áll” (Kulcsár 1987:324). Ebben a megközelítésben Kulcsár megítélése szerint úgy történt meg a „behaviorista” és az úgynevezett „történeti” megközelítési mód kombinációja, hogy a behaviorizmus „szubjektív elemei történelmi feltételezettséget” kaptak, másrészt „eltűnik a történeti megközelítés megfoghatatlan és irracionálisnak tételvezhető fogalma a néplelekről, a népjellemről, illetőleg ezek kódos és önkényes volta” (Kulcsár 1987:323).

2.3. A politikai szocializáció megítélésének megegyezései és eltérései

Mielőtt a már többször felmerült témakör, a „nemzetkarakter” kérdését érintenénk, néhány mondat erejéig még szükséges visszatérni az almondi elmélet „történetiségére” és a politikai szocializációra. Amiben feltétlenül egyetértés mutatkozik „mindkét fél” részéről, az, hogy a politikai szocializáció tanulási, tapasztalási folyamat, amelynek során az egyének bevezetődnek a politikai értékek, szerepek, magatartások világába, aminek az eredménye a politikai kultúra kialakulása. A politikai szocializáció színterei lehetnek a család, az iskola, a munkahely, kortárscsoport, esetleg vallási szervezet, társadalmi egyesület, de a tömegkommunikáció, a politikai pártok (különösen a választási kampány időszakában), vagy az állampolgároknak a kormányzati struktúrákkal létrejött kapcsolata is. A szocializáció helyszíneit tekintve felosztható intézményes (szervezett intézményi keretek között zajló, pl. iskolai, munkahelyi, társadalmi-politikai szervezetben vagy a tömegkommunikációban történő) és nem intézményes (szervezetlen, pl. családban, kortárscsoportban, baráti körben végbemenő) formákra. A hatásmechanizmus jellege szerint megkülönböztethető a közvetlen, direkt szocializáció (a politikai kultúra elemeinek átadása tudatos, tervezett ráhatással bármely helyszínen, de kiváltképp az oktatási rendszerben, esetleg állami vagy pártvagy más intézményi propaganda útján) és a közvetett, indirekt szocializáció (a politikai kultúra elemeinek átadása spontán módon, bármely helyszínen, de kiváltképp a szülők, családtagok, tanárok, barátok példá-

ja, a mindennapok saját, véletlenszerű tapasztalatai hatásai útján). A felfogásbeli különbségek természetesen abból adódhatnak, ha egyik vagy másik formát tartjuk a többihez képest a meghatározónak. Úgy tűnik végül is, hogy a politikai kultúra fogalma és tartalma Almond-verbai felfogását nagymértékben befolyásolta, hogy a politikai szocializációval kapcsolatosan ők arra az álláspontra helyezkedtek, amelyet saját közegükben tipikusan megvalósulni láttak. Almondék szerint ugyanis a politikai szocializáció esetében (ab ovo) meghatározó jelentősége van a mindenkori egyéni, saját személyes élményen alapuló, különösen felnőtt korú tapasztalatoknak, és kevésbé a „generációsan átszarmaztatott”, a „történetileg kialakult és megalapozott” tapasztalatoknak (Almond 1989:36). Más „terepen” a nem intézményes, indirekt szocializációs színterek mellett az intézményes, direkt politikai szocializációs formáknak („demokráciára nevelés”) is nagy fontosságot tulajdonítottak a „minőségibb” politikai kultúra típusa kialakítása-kialakulása szempontjából – például a háború utáni NSZK-ban, és általában mindenütt, ahol ez szükségessé válik.

Ez a sommás álláspont is – amint a politikai kultúra más vonatkozásai esetén is láthattuk már – a későbbiek során szintén differenciáltabbá vált, különösen a 1992-es összehasonlító elemzés tanúsága szerint. A politikai kultúra mint politikai tudattartalom változékonyságának – hiszen lényegében erről van szó – realisabb megítélését nagyban előmozdíthatja Almondnak az a belátása, hogy a politikai tudatnak ebből a szempontból többféle rétege különböztethető meg. Az egyének legmélyebb (tehát a legnehezebben változó) tudatrétege „...olyan általános észrevételeket és hiteket tartalmaz, mint a hazafiság, a törzsi és osztályképzetek, az ideológiai elkötelezettség, és az egyén társadalmi jogairól és kötelességeiről alkotott alapvető felfogás. Ezenkívül léteznek kevésbé emocionális állásfoglalások és tudásszegmentek, jobbára az olyan politikai és kormányzati intézményekről, mint a választási rendszer, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás szervezete, valamint a végrehajtó hatalom minősége. Legvégül pedig vannak az aktuális eseményekről, politikai ügyekről és személyiségekről táplált ideig-óráig tartó nézetek. Jóllehet ezek a magatartásformák mind ki vannak téve a változásnak, az első csoportba tartozók, amelyekre a legkorábban tettünk szert, hajlamosak viszonylag hosszabb ideig fennmaradni”. Fontos észrevételük, hogy a szocializáció az egyén életében soha nem zárul le. „A gyermekkorban elsajátított magatartásformák mindig alkalmazkodnak vagy (az én kiemelésem – *V. T.*) új megerősítést nyernek aszerint, hogy az egyén éppen milyen társadalmi élmény részese...” A nemzetek politikai kultúráját eredményező politikai szocializációt olyan kulturális transzmisszióként képzelik el, „...amelyben az egyik generáció politikai mintáit és hiteit tovább adja a következő generációnak...” A történetiség szempontjának fokozottabb figyelembevételét megítélésem szerint legjobban ebben a megállapításukban jut kifejezésre! E transzmisszió során megváltozhat a politikai kultúra. Megrázó erejű események „élményei” (Almondék a háborút és a gazdasági válságot említik ilyennek) különösen erősek, az egész társadalmon otthagyják nyomukat. Végül „bevezetik” a politikai reszocializáció fogalmát, amin azt értik, amikor bizonyos élmények hatására a

társadalom idősebb tagjainak politikai magatartásformáiban drasztikus változások állnak be (Almond–Powell 1992/96:53–54).

2.4. Nemzeti jellem, karaktervonások és a politikai kultúra

Gombár Csaba definíciójában a „karakter” (jellem) kifejezés kétszer is – mint a politikai kultúra tapasztalilag is megismerhető „csoportminőségű karakterisztikája”, illetve a politikai kultúra mint a „szociális karakter” mélységeiben ható politikai attitűd és értékszerkezet – előfordult. Gombár ezt a terminust beépítette tehát a politikai kultúrának a történetiség szempontja érvényesítésével immár szubjektívizmusától „mentesített” – s szerintünk ezzel már a tudományosság kritériumának is eleget tevő – almondi fogalmába. Ami a politikai kultúra-fogalom „lélektani vonatkozásait” illeti, Gombár Csaba „alapos feltételezésnek” tartja, hogy „a politikailag hatásos csoportmentálisok kritikus együttese megkülönböztető és magyarázó összetevő a politikai történesekben”, ugyanakkor kétségei is vannak abban a vonatkozásban, hogy az attitűdök, ha a magatartásformákon keresztül sikeresen mérhetőek is, de ebből még nem következik mibenlétük meghatározása és hatásuk kimutatásának sikeressége (Gombár 1982:622–623). Ez a meggyőződése irányíthatta érdeklődését a nemzeti mentalitás hagyományos európai, kiváltképp a második világháború előtti magyarországi spekulatív – ahogy írja: „impreszionisztikus” – nemzeti karakter-konstrukcióira, illetve Széchenyi István, Prohászka Lajos, Babits Mihály, Kornis Gyula, Szekfü Gyula, Illyés Gyula, Németh László, Bibó István, Ottlik Géza stb. újraolvasására a magyar nemzetkarakterre vonatkozó megállapításaik megismerése okán. Álláspontja az, hogy a nem fajelméleti (a biológiai alapú faji karaktert propagáló) fogantatású írásokról leporlandó a „lejárátás”, szabad, sőt hasznos ezeket előzményül felhasználni a mai politikai kultúravizsgálatok során, még ha némelykor „legalábbis etnocentrikus megközelítésűek” is (Gombár 1982:623–624).

Kulcsár Kálmán is „a kultúrának mint történeti terméknek” a felfogását „egyes változataiban a népléleknek vagy népjellemnek a romantikával megjelent fogalmához” látja kötődni. A politikai kultúrák leírására „a kultúra ilyen karakterológikus” megközelítéseit azzal a megszorítással tartja elfogadatlannak, ha elismerjük, „...hogy ez a néplélek vagy népszellem a történeti feltételek folytán változik...” (Kulcsár 1987:322). Megfigyelhettük, hogy a politikai kultúra történeti szempontot érvényesítő definíciójának az almondi fogalommal és – tegyük hozzá – az empirikus kutatások módszere átvételével (Kulcsár 1985:76) történő „ötvöztetésével” voltaképpen ezeket a „megszorításokat” látta megvalósulni. Összefoglaló munkájában leírt elemzése a magyar politikai kultúra történeti aspektusairól – melyben főleg Bibó István írásait vette mintául – megítélésem szerint máig a műfaj meghatározó alkotásának számít.

E helyütt nem az a cél, hogy a nemzetkarakter problematikájánál hosszabban időzzünk, ezért csak néhány olyan további észrevétel felidézésére szorítkozunk, amelyek a politikai kultúra vizsgálatánál még érvek

lehetnek a terminus és tartalma gombári–kulcsári értelemben vett felhasználhatósága mellett. Erre biztat már idézett előadásában Lackó Miklós is. A legfontosabb megállapítása talán, hogy a nemzetkarakterológia „nem az ördögtől való”. A nemzetek karakterjegyei léteznek, a társadalmi mentalitás egy sajátos ágát alkotják. „A nemzet mint társadalmi alakulat nemcsak különböző érdekű osztályok és rétegek együttese, hanem az együttélés és együttműködés történelmileg hosszú tartamú kerete is, s ez a belső küzdelmeken és bonyolult tagoltságokon keresztül is érvényes együttműködés a nemzethez tartozók mentalitásában is lecsapódik.” A nemzetkarakter tapasztalatokon, megfigyeléseken nyugvó leírásai a 18–19. század fordulójától terjedtek el, és jellegzetesen a kontinentális európai, kiváltképp a német, a spanyol vagy éppen a magyar irodalomban és politikai gondolkodásban nyertek teret, azaz Európában főleg ott, ahol „a polgári modernizáció során előrehaladó társadalmi integráció különböző okokból gyenge, hiányos, töredezett maradt”. Ezeknél a népeknél „...részben a nemzetkarakterológia funkciója, hogy egységbe foglalja azokat a heterogén – a történelmi múltból, a mentalitásból, az életmódból, a politikai struktúrából stb. származó – igen különböző típusú elemeket, amelyek a nemzeti összetartozás tudatát vagy fikcióját erősíthetik...”. A problémát és a félresiklási lehetőséget a nemzetkarakterisztika esetében Lackó szerint éppen az okozhatja, hogy ahol a legnagyobb szükség volna az azonosságjegyek felmutatására, a dolgok logikájánál fogva ott a legnehezebb ezt megtenni. Fennáll tehát annak a veszélye, hogy – torz ideologikus érdekektől megfertőzve – „... a nemzeti karakterjegyek a politikai nemzeten belüli »idegenek« kizárására szolgáljanak...” (Lackó 1987:17–18). Ezt a felhasználhatóságra vonatkozó dilemmát a nemzetkarakterisztika esetében megítélésem szerint egyszerűen feloldhatjuk azzal, ha a politikai kultúra megismerése más módszereit kiegészítő egyik – és megfontolással használva – jól alkalmazható eszközeinket fogjuk fel és fogadjuk el.

A magyar politikai irodalom (és eszmék) történetében egy kisebb részt képező, adott esetben lélekmérgező vagy egyszerűen csak primitív, de ártatlan sztereotípiákon kívül bőségesen találhatunk a pozitív funkciójú alkalmazásra igényes, jó példákat – mint erre Gombár a figyelmet rég ráirányította (Gombár 1982:623). Ennek immár iskolapéldává vált esete Prohászka Lajos 1936-ban megjelent „Vándor és bujdosó” című írása, és a nyomában Szekfű Gyula szervezésében kibontakozott „Mi a magyar?” vita irodalmi termése, amelynek során az 1930-as évek végének politikai körülményei között a vita résztvevői nem a „Ki?” kérdésre firtatták a válaszokat. Az 1939-es tanulmánykötetből különösen Babis Mihály „A magyar jellemről” című szép írása emelkedik ki és forgatható ma is haszonnal. Hasonlóképpen a mintavétel szinte kifogyhatatlan tárházának tekintett és megkerülhetetlen minden magyar politikai kultúrát kutató vagy az iránt érdeklődő számára Bibó István munkássága, kiváltképp az 1946-ban megjelent „A kelet-európai kis államok nyomorúsága” és az 1948-as „Eltorzult magyar alkat, szákcucás magyar történelem” című írásai.

3. KITEKINTÉS A MAI MAGYAR POLITIKATUDOMÁNYI IRODALOM POLITIKAI KULTÚRA-ÉRTELMEZÉSEIRE

3.1. *Egy javasolt definíció Bibó István nyomán*

Bibó fenti írásai alapján az ő lehetséges politikai kultúra-definícióját Kende Péter rekonstruálta a következőképpen: „Politikai kultúrának nevezhető egy politikai közösség (nép, nemzet), illetve az azt alkotó egyedek képessége arra, hogy mint közösség összehangolódjék, a külső kihívásokkal szembenézzen, belső konfliktusaira megoldást találjon, a változó helyzetekhez alkalmazkodjék, a sorsát érintő problémákra gyakorlatias, tartós, esetleg még példaértékűen is érvényes válaszokat adjon. A politikai kultúra röviden a közösségi problémaérzékelés és -kezelés (még rövidebben: az önkormányzás) képessége, illetve ennek milyensége”. (Megjegyzem, hogy ez a meghatározás némileg – a politikai kultúra mint képesség, illetve ott készség – az 1992-es almond-powellre rímel.) Kende érvelésében a politikai kultúra mint készség jellemezhető fokozatai vagy minőségei szerint. Pozitív („egészséges”, azaz hosszú távon eredményes) a minősége ott, „ahol a közösség – vagyis annak hangadó része – reálisan szemléli saját dolgait, és hatékony válaszokat talál a sorsát érintő kérdésekre”. Gyenge („elferdült”), „ha olyan magatartások jellemzik, mint az eszelős vagy romantikus önáltatás, a sorsdöntő pillanatokban való félreállítás, habozás vagy téves választás, a néma belenyugvás vagy a féktelen indulati cselekvés, a nehézségek dramatizálása, a végletes megoldásokra való hajlam, illetve azok kritikátlan elfogadása”, azaz a bibói „közösségi hisztériák”. Kende nagyon körültekintően (és megítélésem szerint meggyőzően) igyekszik elkerülni a minősítés Kulcsár által kifogásolt szubjektivista buktatóit az alternativitás beemelésével. A pozitív és negatív reagálásnak ugyanis szerinte sokféle módja lehetséges. „Ha például – írja – három-négy, hasonló körülmények között élő nép politikai kultúráját egymással összevetjük, akkor azok nemcsak egy lineáris jó-rossz skála mentén különböztethetők meg, hanem másfajta minőségi eltérések szerint is. Ugyanazon történelmi kihívásra – legyen az háború, nagyhatalmi fenyegetés, modernizációs kényszer stb. – nemcsak egy megfelelő válasz adható; a működőképes intézmények, az erkölcsileg is igazolható kormányformák sokfélék. Ennélfogva a különféle közösségi választások, magatartások úgy is leírhatók, mint elyben egyenértékű, tehát eleve nem »osztályozandó«, hanem gyakorlatilag más és más előnyöket más és más hátrányokkal kombináló megoldások”. Minthogy „egy adott közösség politikai kultúrájának szilárdsága nem azon mérhető, hogy tagjai teljes harmóniában élnek-e egymással, hanem azon, hogy képesek a felmerülő konfliktusok elrendezésére, „a pozitív képlet nem az »egység«, hanem az egyezség, amely az ellentétek tudomásulvételének és feloldásának a képessége” (Kende 1994:234–236). Ez a Bibó Istvánból kiinduló Kende-féle értelmezés – a politikai kultúra mint a közösségi problémaérzékelés és -kezelés képessége és ennek milyensége – érezhetően elterjedőben van a hazai politikatudományban (Paczolay, Kurunczi).

3.2. Rendszerező törekvések

Szükségesnek tartok megemlíteni végül még egy írást, amelyik a rendszerváltás utáni hazai politikai kultúra-irodalmat vizsgálja meg, illetve egy másikat, amely többek között áttekinti a politikai kultúra mai értelmezéseit. A szerzők saját definíciót nem „adnak” vagy „ajánlanak” ugyan, de megítélésem szerint egyedi és találó csoportosításaiakkal mégis hozzájárulnak tárgyunk elméleti háttere tisztázásához. Elsőként Becskeházi Attila egyéni hangvételű cikkét nézzük, ami voltaképpen egy politikai leltár az 1990–1992 közötti időszak politikai kultúra-tárgyú írásműveiről. Elkészítéséhez Becskeházinak szüksége volt – a tematikai differenciálás érdekében – egy „terminológiai zárójelre”, annak kimutatására, hogy „a »politikai kultúráról« írók hogyan használják a kifejezést”. Ezt szerinte úgy lehet megismerni, ha azt keresi, „mit jelent számukra a »politika« és a »kultúra«”. Az eredmény lényege, hogy egyrészt „a politikához tartozónak minősül minden olyan cselekedet, vélemény, jelenség, aminek közlője, végrehajtója, elemzője politikai kontextusba helyezi azt”, minthogy „a politikatudomány... diszciplináris határai nagyon képlékenyek”, másrészt „a »kultúra« is hasonlóképpen többértelmű és »törékeny« fogalom”. Összesítve: megfigyelhető „a politikai kultúrának mint fejlődésnek és kulturálódásnak a leírása”, „a politikai kultúra tematizálásakor is fontos szerepet kap a kulturálódásnak mint felvilágosodásnak és felvilágosításnak a definiálása”, végül „napjaink politikai kultúrája a múltbélielhez hasonlóan »ráépül« a hagyományokat őrző civil kultúrára”, a politikum és a politikai kultúra „konstruált természetű” kell hogy legyen, különben „a rá vonatkozó elemzések inkább a jelent elhagyó metafizikai spekulációk és nem »kortársi pillantások» lesznek (Becskeházi 1993:175–177). Ennek megfelelően aztán a tematikai „horizont is – csakúgy, mint a fogalmi – „meglehetősen tág” lett. A szerző a számításba vehető irodalmat tárgykörök szerint csoportosította, ami azért tanulságos, mert ez adja meg – ha közvetetten is –, hogy maga hogyan gondolkodik a politikai kultúra tárgyáról, implicite a fogalmáról is. A politikai kultúra-irodalom első tárgykörének a „politikaelemzést” nevezi meg. Ezen belül egy csoportját „nominalistának” nevezi, mely írásokban „diszciplinánk a politikai kultúra tárgyában... elsősorban a politikai történések a köznapitól eltérő megnevezésében találja meg identitását” (a „politológiai nyelv” megteremtése). A politikaelemzés egy további csoportjába a „kultúrpeszsimista kritika” esszéizáló műveit, a harmadikba az eseménykövető leírást, avagy „tudóspublicisztikát” sorolja. A második tárgykörbe a közvélemény-kutatások tartoznak. Egyik részük a rendszeresen ismétlődő szolgáltatás, a másik a tudományosság igényével fellépő empirikus kutatás, amely nem kerülheti meg az „elméletalkotás nehézségeit”. Végül a harmadik tárgykört „a politikum szimbolikus környezetének vizsgálata és a politológiai önreflexió” jelentené (Becskeházi 1993:180–184).

A második, befejezésül bemutatandó írás a már Nixdorff kapcsán aposztrofált Szabó Márton munkája. Ebben a szerző a politikai kultúrának szerinte eddig kialakult három felfogását említi meg. Az egyik a

szubjektív aspektus elmélete, a jól ismert almond–verbai és az azt mintának tekintő több nemzeti és nemzetközi projekt. Ez a rendszerváltás után teret nyert a mi régióinkban és országunkban is (vö. a hazai empirikus politikai kultúrakutatás már hivatkozott irodalmával). Egy másik a szintetizáló felfogás lenne. A szintetizálónak elnevezett, esszéizálónak jellemzett második felfogás voltaképpen megegyezik azzal a körrel, amit Lackó Miklós „leíró” jellegűnek, Kulcsár Kálmán maga is – miként most Szabó – idézett vitacikkében „esszé” jellegűnek említett. Ide tartozik Tocqueville nevezetes írása ugyanúgy, mint „a magyar szociográfia közel százéves tradíciója”, ez „dominál a rendszerváltás szakirodalmában”, „de ez a vezető műfaja a diktatúrák félegális vagy tiltott irodalmának is”. Egyetértek mindezzel, s azzal is, hogy „szerzőik nem teremtettek mesterséges vizsgálati szituációt... a rekonstrukció hitelét és fedezetét... nem személytelen tudományos apparátus működtetése szavatolja, hanem az a személy, aki írta, és az, hogy az olvasó a megállapításokat »visszaigazolja«” stb. Egy ponton érezhető csupán – megítélésem szerint – leegyszerűsítés, amikor a szerző sommásan kijelenti, hogy „művelőinél hiányzik az az öndefiniáló, paradigma- vagy iskolateremtő igény, ami az aspektus- vagy tényezőelmélet híveit olyannyira jellemzi”. Erre cáfolat lehet az e tárgyban szintén esszéista, de igenis definiáló stb. Kulcsár, Gombár, Lackó, de akár Kende vagy Bihari Mihály munkássága is (Bihari 1993). A harmadik irányzatként elkülönített ún. szubsumációs (besorolásszerűen magába foglaló) felfogás „ernyő”-fogalmát az irodalom azon részének megjelölésére, ami politikai kultúrának tekinti magát, mert „nem jogrendszer, párt, parlament, ideológia, politikai filozófia, vagyis nem intézmény és reprezentatív eszme”, „amely szerint a – »szubjektív dimenzió« bármely eleme, bármely módszerrel vizsgálva politikai kultúrakutatást jelent” – telitalálatnak tartom, és maximálisan egyetértek vele (Szabó Márton 1994:527–531).

Összegzőképpen elmondható, hogy a politikai kultúra fogalma és elmélete első változatához képest maguknak az eredeti tételt felállító Gabriel Almondnak és munkatársainak a „kezén” is fokozatosan alakult, s a változások iránya a politikai kultúrát a történetiség aspektusából értelmező felfogás felé mutatott. A definíció gombári–kulcsári pontosítása az a szükséges korrekció volt, amivel az almondi fogalom megítélésem szerint általánosan elfogadhatóvá vált, és napjainkban is követett és követésre méltó maradhatott. A politikai kultúra rendszerváltás utáni hazai irodalmában a dolog természeténél fogva sokkal inkább a mai magyar politikai kultúra gyakorlati feltárását jelentő rész dominál, mint az itt bemutatott „teoretizáló” vonulat. A jelen elméleti „hozádés”, a Kende–(Bibó)-féle fogalom is – színvonalasan – voltaképpen ezt a prakticista igényt elégíti ki. Érdekes és érdemes volna a szintetizáló „iskola” magyar politikai kultúra-jellemzőit szisztematizálni, és rávetíteni az empirikus politikai kultúra-kutatás mára már szintén szisztematizálható eredményeire. Ekkor következne be – nézetem szerint – a magyar politikai kultúra-kutatásunk valódi megfelelése a politikai kultúra történeti aspektus jegyében korrigált klasszikus fogalmának.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, G. A. 1956. *Comparativ Political Systems. Journal of Politics*, XVIII.
- 1982. (1963) A politikai kultúra vizsgálatához. Részlet az „Állampolgári kultúrából”. In: *Polgári elméletek a pártokról és a politikai magatartásról*. Szerk. Forgács Imre, Műv. Min.
- 1989. (1980) The Intellectual History of the Civic Culture Concept. In: *The Civic Culture Revisited*. London, New Delhi, (Edited by Gabriel A. Almond and Sidney Verba, 1980) Sage Publications, Newbury Park, Első kiadás.
- 1989. (1980) A polgári kultúra koncepciójának intellektuális története. In: *Politikatudományi tanulmányok*. Szerk. Balogh László, ELTE BTK TI.
- 1990. Communism and Political Culture Theory. In: *A Discipline Divided*. London: Sage
- Almond, G. A.–S. Verba, 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. (Princeton, N. J.: Princeton University Press)
- Almond, G. A.–G. B. Powell 1996. (1992) *Összehasonlító politológia*. Budapest: Osiris
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991. Pártpolitikai mélyrétegek. In: *Magyarország Politikai Évkönyve (a továbbiakban MOPÉK) 1991*. Szerk. Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. Budapest
- Ágh Attila 1986. A polgári demokrácia mítosza és valósága. Budapest: Kossuth
- 1992. A politikai kultúra mint a rendszerváltás rejtett dimenziója. In: *Állam és polgár*. Szerk. Csepeli Gy., Kéri L., Stumpf I., Budapest: MTA PTI–MPKK
- Babits Mihály 1981. *A magyar jellemről*. Budapest: Magvető
- Becskeházi Attila 1993. A politikai kultúra. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Bibó István 1986. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Uő: Eltorzult magyar alkotás, . zsákutcs magyar történelem. In: *Válogatott tanulmányok*, II. kötet. Szerk. Nagy E., Vida I. Budapest: Magvető
- Bihari Mihály 1985. Politikai kultúra és demokratikus reformok. *Társadalomkutatás*, 2.
- 1993. Politikai stílus és politikai kultúra Magyarországon a 90-es évek elején. In: *MOPÉK*
- Bihari Mihály–Pokol Béla 1992. Politológia. Budapest: ELTE, Tankönyvkiadó
- Brown, A.–J. Gray 1977. *Political Culture and Political Change in Communist States*. New York: Holmes and Meier
- Bruszt László–Simon János 1990. Posztpaternalista politikai orientációk Magyarországon. In: *MOPÉK. AULA-OMIKK*
- 1991. A „választások éve” a közvélemény-kutatások tükrében. In: *MOPÉK. Ökonómia Alapítvány–Economix RT*
- 1992. A Nagy Átalakulás. Elméleti megközelítések és állampolgári vélemények a demokráciáról és a kapitalizmusról. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- 1994. Az Antall-korszak után, a választások előtt. In: *MOPÉK*.
- Conradt, D. P. (1980) Changing German Political Culture. In: *The Civic Culture Revisited*. Op. cit.
- Csepeli György 1985. Magyar neurozís? *Társadalomkutatás*, 2.
- Dalton, R. J. 1996. Politika Németországban. In: *Összehasonlító politológia*. Szerk. Almond, G. A.–Powell, G. B., Budapest: Osiris
- Eckstein, H. 1966. Division and Cohesion in Democracy: a Study of Norway. Princeton University Press
- Fischella, D. 1994. A politikatudomány alapvonalai. Miskolc: IC(P) Holding RT
- Gazsó Ferenc–Stumpf István 1995. Pártbázisok és a választói magatartástípusok. In: *MOPÉK*.
- 1996. Nemzedéki orientációk a rendszerváltozásban. In: *MOPÉK*.
- Gerentsér Imre–Tóth Antal 1996. Az egyes tiltakozási fajták megítélése és a lakosság részvételi hajlandósága. In: *MOPÉK*.
- Gombár Csaba 1982. A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért. In: *Politika és politikatudomány*. Szerk. Bihari Mihály, Budapest: Gondolat
- 1983. *Politika – címszavakban*. Politikatudományi Füzetek 1. 2. kiad. Budapest: ELTE ÁJK.
- 1984. (1982) Iskolák, műhelyek, irányzatok. In: *Egy állampolgár gondolatai*, Budapest: Kossuth

- 1984. Mentalitás, érték és politikai intézmény. *Társadalomkutatás*, 3-4.
- Gyurgyák János 1991. Változások a magyar politikai kultúrában. In: *Politikai kultúra és állam Magyarországon és Csehszlovákiában*. Szerk. Papp Gábor, Torino/Budapest: Giovanni Agnelli Alapítvány
- Kende Péter 1994. Politikai kultúra, civil társadalom, elit. In: *Mi a politika?* Szerk. Gyurgyák János, Budapest: Századvég
- Kulcsár Kálmán 1982. A politikai rendszer – a politikai folyamat. In: *Politika és politikatudomány*.
- 1985. A politikai kultúra és a magyar társadalom. *Társadalomkutatás*, 2.
- 1987. Politikai és jogszociológia. Budapest: Kossuth
- Kuranczi Jenő 1995. Politikai kultúra Magyarországon (1989–1994). In: *Politológus Vándorgyűlés, Szeged*, Konferenciakötet. Szerk. Gombos József, Kiss Mária Rita, Kozmáné Soós Edit, Szeged
- Lackó Miklós 1987. *Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében*. Budapest: MTA TI – OPI.
- 1991. A magyar politikai kultúra történeti hagyományairól. In: *Politikai kultúra és állam* Lehmruch, G. 1967. *Proporzdemokratie*. Mohr, Tübingen
- Lengyel Emőke–Tótb Antal 1993. Közép- és kelet-európai lakossági vélemények a térség gazdaságáról és az európai együttműködésről. In: *MOPÉK*
- Nixdorff, P. 1989. *Politikai kultúra – az összehasonlító elemzés zsákkutája, avagy királyi útja a politikai kultúrakutatás?* Társadalomtudományi Írások/5. Veszprém
- Paczolay Péter (1995). Politikai intézmények és politikai kultúra a rendszerváltás után. In: *Politológus Vándorgyűlés, Szeged*
- Paczolay Péter–Szabó Máté 1996. *A politikatudomány kialakulása*. Budapest: Korona Kiadó
- Parsons, T.–E. A. Shils, 1951. *Toward a General Theory of Action*. Harvard: University Press
- Prohászka Lajos 1990. *A vándor és a bujdosó*. Szeged: Universum Reprint
- Pye, L.W. 1965. Introduction: Political Culture, and Political Development. In: Pye, L. W.–S. Verba (eds.): *Political Culture, and Political Development*. Princeton: Princeton University Press
- 1985. *Asian Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority*. Cambridge (Mass), London: The Belknap Press
- Róbert Péter 1994. Középosztály, attitűdök, politikai preferenciák. In: *Törésvonalak és értékválasztások*. Szerk. Balogh István, Budapest: MTA PTI
- Simon János 1990. A nem-választók szabadsága. In: *MOPÉK*
- 1991. A „nem-választók” választása. In: *MOPÉK*
- 1992. A demokrácia „másnapja” Magyarországon. In: *MOPÉK*
- 1993. Állampolgári tükör 1992-ből politikusoknak és pártoknak. In: *MOPÉK*
- 1994. Politikai kultúra Magyarországon a „melankolikus forradalom” alatt és után (1989–1992) In: *Törésvonalak és választások*. Op. cit.
- 1996. Politika alulnézetből, avagy hogyan politizálnak a munkanélküliek? In: *MOPÉK*
- Stumpf István 1994. Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén. In: *Törésvonalak és választások* Op. cit.
- Szabó Márton 1994. A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In: *Törésvonalak és választások*. Op. cit.
- Szabó Máté 1993a. Társadalmi mozgalmak politikai tiltakozása. In: *MOPÉK*
- 1993b. A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- 1996. A kollektív tiltakozás trendjei. In: *MOPÉK*
- Szekfű Gyula (szerk.): 1992. *Mi a magyar?* Budapest: Helikon KFT
- Utasi Ágnes 1994. Generációs különbségek a családi kapcsolatokban és értékpreferenciákban. In: *Törésvonalak és választások*. Op. cit.
- Varga Tamás 1996. Néhány észrevétel a politikai kultúra fogalma és a magyar politikai kultúra kérdéséhez. In: *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*. Szerk. Horváth Csaba, Pécs: JPTE TK, Friedrich Ebert Alapítvány